

ZNAKOVI I RIJEČI

SIGNA ET LITTERAE IV
Mythos – cultus – imagines deorum

Recenzenti

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
prof. dr. sc. Boris Olujić

Voditelj projekta

prof. dr. sc. Petar Selem

Urednice

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Likovno oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui

Tiskanje ove knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 848859

ISBN 978-953-175-477-4

ZNAKOVI I RIJEČI
SIGNA ET LITTERAE
vol. IV.

Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«

DE RITV AD RELIGIONEM
OD OBREDA DO VJERE

 FF press

Zagreb, 2013.

HRVOJE GRAČANIN

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
I. Lučića 3, 10000 Zagreb
hrvoje.gracanin@gmail.com
UDK: 94 : 262 (497.5) (091)
Izvorni znanstveni rad

CRKVENI USTROJ U KASNOANTIČKOJ JUŽNOJ PANONIJI*

Prati se razvoj crkvene organizacije od kraja 4. do kraja 6. stoljeća u dvjema južnopanonskim pokrajinama, Panoniji Saviji i Drugoj Panoniji. Osobita pozornost posvećena je pitanju Jovijske biskupije u Saviji te Basijanske biskupije u Drugoj (Sirmijskoj) Panoniji. Ocrta se u kakve su nepovoljne prilike zapale kršćanske zajednice u južnoj Panoniji rasapom rimskoga državnog sustava. Obraduje se i problem širenja jurisdikcije salontanskog biskupa u južnopanonskim pokrajinama nauštrb ovlasti sirmijskog metropolita. Spomen siscijjskih biskupa na dvama koncilima u Saloni pokazuje da je u 6. stoljeću Crkva u Zapadnom Iliriku, uključujući i južnu Panoniju, bila još dovoljno vitalna. Tada je bila obnovljena i djelatnost arijanske crkve jer su novi panonski vlastodršci (Ostrogoti i Gepidi) pripadali arijanskoj sljedbi. Najočitiiji je pokazatelj gašenja crkvene organizacije odlazak biskupa jer oni prema kanonskom pravu ne smiju svojevoljno napuštati sjela odnosno prepuštati vjerničke općine njihovoj sudbini. Bijeg sirmijskog biskupa Sebastijana 582. godine tako je i simbolički označio slom crkvene organizacije u savsko-dravsko-dunavskom međurječju.

Ključne riječi: kasna antika, južna Panonija, kršćanstvo, crkvena organizacija

Key words: Late antiquity, south Pannonia, Christianity, ecclesiastical organization

Uvod

Otkako je kršćanstvo u ranom 4. stoljeću postalo u Rimskom Carstvu dozvoljeni kult, *religio licita*, pred njim su se otvorile neslućene mogućnosti i ubrzo je postalo dominantna vjera u kasnorimskom svijetu. I južna je Panonija snažno zahvaćena kristijanizacijom, što se ogledalo u uređenju kršćanskih zajednica, napose urbanih, o čemu jasno svjedoče arheološki i pisani izvori (Vikić-Belančić 1978: 588-606, Jarak 1994: 17-39, Migotti 1994: 41-67, 1997). Od sredine 4. stoljeća južna je Panonija, točnije njezin istočni dio, postala središtem i rasadištem alternativnog kršćanskog teološkog nauka koji je još od prvog ekumenskog koncila u Nikeji 325. godine bio ožigosan kao krivovjerni. Nakon što je nekoliko desetljeća zaokupljala umove i srca crkvenih prvaka, grčevita borba između arijanstva i pravovjerja u južnoj Panoniji odlučena je pobjedom pravovjerne struje na saborima u Sirmiju

* Rezultati ovog istraživanja uključeni su u knjigu *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011, ali istovremeno proširuju i produbljuju ondje iznesene zaključke.

378. i Akvileji 381. godine.¹ Doduše, arijanstvo nije nestalo nego su se njegovi privrženici morali povući u tajnost (Thomas 1980: 204).

Živahna uključenost kršćanskih zajednica s južnopanonskog prostora u teološke spore u 4. stoljeću ukazuje i na propulzivnost ovdašnjeg kršćanstva i razmjerno visoku razvijenost crkvene organizacije, premda mnoge pojedinosti još izmiču spoznaji istraživača, naročito kad je u pitanju njegov zapadni dio. Negativna razvojna spirala, koja je u konačnici uvelike poništila dotadašnja kristijanizacijska i crkvenoorganizacijska postignuća, započela je potkraj 4. stoljeća uslijed nepovoljnih vojnopolitičkih prilika i nezaustavljivog propadanja rimskoga upravnog sustava. Južnopanonske oblasti postajale su zbog blizine podunavske granice sve nesigurnije. Stoga su se viša središta crkvene organizacije počela premještati na jug, a južnopanonske biskupije su se nužno morale oslanjati na sestrinske crkvenoupravne jedinice u manje izloženim krajevima. Naposljetku je i njihov kakav-takav opstanak još u prvoj polovici 6. stoljeća bio znatnim dijelom posljedica povezanosti s pošteđenijim biskupijama na jugu.

Oris crkvene organizacije u južnoj Panoniji u 4. i 5. stoljeću

Crkvena organizacija u južnopanonskim pokrajinama, Panoniji Saviji (*Pannonia Savia*) sa sjedištem u Sisciji (*Siscia*, Sisak) i Drugoj Panoniji (*Pannonia Secunda*) sa sjedištem u Sirmiju (*Sirmium*, Srijemska Mitrovica), pod koje je potpadao čitav prostor kontinentalne Hrvatske osim današnjeg Međimurja,² bila je krajem 4. stoljeća već oblikovana. Vrela nedvojbeno ukazuju na to da su tada postojale četiri biskupije, tri u Drugoj Panoniji, u Cibalama (*Cibalae*, Vinkovci), Mursi (*Mursa*, Osijek) i Sirmiju, a jedna u Panoniji Saviji, u Sisciji (Bratož 1987: 156). Prema zemljopisnom položaju biskupskih središta u Drugoj Panoniji može se zaključiti da je cibalsko sijelo bilo nadležno za jugozapadni dio pokrajine, mursijsko za sjeverozapadni, a sirmijsko za središnji i istočni. Otuda je sasvim bjelodana crkvenoorganizacijska praznina u Saviji ako bi se u njoj nalazila samo jedna biskupija.

Rješenje je naizgled pronađeno u osobi Amancija koji je u aktima akvilejskog koncila 381. godine najvjerojatnije naveden kao biskup Jovije (*episcopus Ioviensium*),³ a utemeljenost pretpostavke potkrijepljena je natpisom s danas izgubljenog sarkofaga u kojem se spominje “vrstan u vjeri, svet i blag svećenik” (*egregius fidei sanctus mitisque sacerdos*) Amancije, čija je dugogodišnja djelatnost bila posvećena dvama narodima (*bini populi*), od kojih je jedan bio tuđi puk (*plebs aliena*) pod dvojicom vođa (*gemini duces*), a drugi očito romanizirani Panonci.⁴ Postojanje Amancija iz Jovije otvorilo je pitanje o kojoj je panon-

¹ Za pregled povijesti arijanskog spora u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na odnos između Akvileje i Sirmija usp. Pavić 1891, Zeiller 1918: 259-343, Barton 1975: 78-87, Bratož 1983: 263-267, 1990: 520-530, 1996: 319-334, Duval 1985: 331-379, 1998, Gabričević 1987: 289-301, Jarak 1994: 37-38, Katičić 1998: 95-96, Damjanović 2011: 63-74, Meslin 1967, Simonetti 1975, Brennecke 1984, Žderić 2003: 134-180, Cedilnik 2004, Roldanus 2006: 74-106, 110-113, 117-138.

² Prostor Međimurja je potpadao pod pokrajinu Prvu Panoniju (*Pannonia Prima*) koja je sjedište imala u Savariji (Szombathely, hrv. Subotiče). Čini se da je i područje današnjeg Donjeg Miholjca, gdje se u antici vrlo vjerojatno nalazilo naselje Marinijana (*Mariniana*), pripadalo Panoniji Valeriji (*Pannonia Valeria*), čije je središte bilo u Sopijani (*Sopianae*, Pécs, hrv. Pečuh). To se zaključuje na temelju podatka da je postrojbi smještenoj u Marinijani nadređen bio valerijski vojni zapovjednik (Fitz 1983: 15, 1994: 1179; također i Mócsy 1962: 586-587). Druga je Panonija obuhvaćala i cijeli Srijem.

³ Za tezu o biskupiji u Joviji usp. Jarak 1994: 35. Također i Bratož 1986: 372, 1987: 156, 2000: 103.

⁴ Za tekst natpisa usp. *ILCV*, br. 1061a-b, *IA*, br. 2904, a za njegovu analizu usp. Egger 1924: 327-341, uz Thompson 1963: 66-67 i bilj. 3, Bratož 2000: 103-112, Lotter 2003: 73-74 i bilj. 262.

skoj Joviji riječ, što je do danas ostalo izvorom povjesničarske nedoumice. Naime, poznate su tri panonske Jovije, dvije u Panoniji Saviji, današnji Ludbreg i možda Turnašica južno od Pitomače, te treća u Valeriji, po svemu sudeći suvremena Alsóheténypuszta.⁵

U historiografiji se najprije iskristalizirao stav da Amancijevo sjelo valja tražiti u savijskoj Joviji poznatoj i kao Botivo (*Iovia Botivum*) na mjestu Ludbrega, u čemu uglavnom ustraju i hrvatski istraživači.⁶ U novije vrijeme iznesena je mogućnost da se Amancijevo sjedište nalazilo u valerijskoj Joviji (Nagy 1971: 320, Thomas 1982: 263, Tóth 1988: 52-60), što je dio stručnjaka navelo da problem i dalje smatraju neriješenim.⁷ Glavni prigovor hipotezi da je Amancije stolovao u valerijskoj Joviji mišljenje je da je ona bila puka cestovna postaja, dok je Jovija Botivo jedina u vrelima označena kao *civitas*.⁸ Međutim, arheološka su istraživanja nedvojbeno pokazala kako je Alsóheténypuszta bila znatno utvrđeno mjesto koje je u kasnoantičkim okvirima također vrijedilo kao *civitas*, što potpuno realnom čini pretpostavku da je ondje mogla postojati biskupija. Presudna je činjenica u vezi s ovime područje gdje je djelovao Amancije, a to je uistinu Valerija, gdje su najvećim dijelom bili naseljeni ostrogotsko-alansko-hunski federati, *plebs aliena* iz spomenutog natpisa, pod dvojicom svojih vođa (*gemini duces*), Alatejem i Safraksom.⁹

Amancijeva uloga bila je utoliko važnija što se naseljene federate nije samo željelo privesti kršćanstvu kako bi se lakše uklopili u kasnoantičko rimsko pokrajinsko društvo, nego se htjelo i spriječiti da prihvate arijanstvo koje je već ionako bilo rašireno među nadošlim Germanima, a u Panoniji je još imalo podržavatelje. Otuda je i jasno zašto je Amancije nazočio akvilejskom koncilu. S druge strane, ovo ni u kojem slučaju ne znači da Jovija Botivo nije bila biskupija, dapače ta se pretpostavka čini vjerojatnom upravo zbog već istaknute crkvenoorganizacijske praznine u Saviji. Tako bi potkraj 4. stoljeća u toj pokrajini postojale dvije biskupije. Valja na kraju iznijeti i još jednu mogućnost, iako manje vjerojatnu s obzirom na kanonski propisanu *stabilitas loci* biskupâ. Amancije je mogao biti biskup Jovije Botivo, ali bi zbog specifične situacije nastale smještanjem federata bio dislociran u valerijsku Joviju, gdje bi neposredno obavljao i nadzirao misionarsku zadaću. Doduše, mogao je ostati i u pretpostavljenom matičnom sjelu u Joviji Botivo i odatle kretati u misionarenje u Valeriju. Međutim, nedavna sustavna arheološka istraživanja u Ludbregu nisu dala za pravo mišljenju da su jovijske terme prenamijenjene u sakralni objekt u kojem bi trebalo gledati Amancijevu baziliku, iako se i dalje ne isključuje mogućnost da se ona ondje doista nalazila.¹⁰ Uzevši sve u obzir, zasad je ipak najizglednije valerijsku Joviju smatrati Amancijevim sjelom.

Najuglednija panonska, ali i ilirička biskupija u kasnom 4. stoljeću bila je Sirmijska biskupija, čiji je poglavar Anemije za svoje sjelo s ponosom na akvilejskom koncilu govorio

⁵ Prvu Joviju navode *Itin. Ant.* 130, 2 i *Itin. Hieros.* 561, 10, drugu *Tab. Peut.*, a treću *Itin. Ant.* 264, 8 i *Not. Dign. Occ.* 33 kao sjedište jedne kohorte pod tribunom. Da je valerijska Jovija Alsóheténypuszta, utvrdili su s vjerojatnošću Nagy 1971: 320 i Soproni 1974: 181-186. O lokalizaciji Jovija u južnoj Panoniji usp. Gračanin 2010: 20, 21-22.

⁶ Usp. Barton 1975: 101, Egger 1924: 340, Graf 1936: 63, Jarak 1994: 35, Kovačević 1978: 15, Migotti 1997: 23, Mócsy 1974: 329, 341, 347-348, Vikić-Belančić 1978: 588, 593, 1998: 488, Šiša Wiewegh 2004: 305-306.

⁷ Bratož 1986: 372, 1987: 156, 174-175, bilj. 53, 1990: 542, 1996a: 329, 2000: 103, bilj. 5, 2003: 481, Migotti 1994: 51, 2002: 55-56, Tóth 1994: 250-251, Gáspár 2002: 50. Najnovije se Bratož (2011: 216) opredijelio za Alsóheténypuszta.

⁸ Jarak 1994: 35. Kao *civitas* zabilježena je u *Itin. Hieros.* 561, 10.

⁹ Usp. Wolfram 1990: 257, Lotter 2003: 56, 73-74, Gračanin 2005: 15, 2006a: 36. Sumnju u to da su Amancijeva *plebs aliena* Alatejevi i Safraksovi Ostrogoti, Alani i Huni izražava Migotti 2002: 55.

¹⁰ Usp. Pleše 2011: 177-178.

*caput Illyrici non nisi civitas est Sirmiensis.*¹¹ Uzdizanje ugleda sirmijskog prvosvećenika bilo je prvenstveno posljedica statusa Sirmija kao središta Panonske dijeceze i Ilirika te carskog sjedišta (*sedes imperii*).¹² No, čini se opravdanim pretpostaviti da je nakon pada Sirmija pod hunsku vlast 441. godine i bijega sirmijskog biskupa prvenstvo u Zapadnom Iliriku (Panonskoj dijecezi) preuzeo salonitanski biskup koji je već od drugog desetljeća 5. stoljeća bio nositelj metropolitanske časti za Dalmaciju i susjedne pokrajine (Bratož 1986: 373 i bilj. 62, 1987: 156, 175, bilj. 57, 2011: 220-221, 223, Kolarić 2004: 15, Musa 2008: 292, 296).¹³ U tom dostojanstvu navodi ga papa Zosim (417.-418.) u pismu iz 418. godine. Salonitanski je biskup možda upravo tada stekao nadležnost nad pojedinim panonskim i noričkim pokrajinama. Istodobno valja naglasiti kako je u 6. stoljeću svoj utjecaj nauštrb Salonitanske metropolije postupno širila i Akvilejska patrijarhija pa su u ovo vrijeme njezinoj jurisdikciji pripale biskupije iz Kopnenog Norika i ostataka Prve Panonije. Napokon, osnutkom istočnorimske Iliričke prefekture i definitivnom uspostavom sjedišta novog prefekta u Tesaloniki (*Thessalonica*, Solun), Sirmij je uvelike izgubio na dotadašnjoj važnosti (Bratož 1986: 375, 1987: 157, 2011: 219). U Tesaloniki je 415. godine papa Inocent I. (402-417) službeno utemeljio vikarijat za Istočni Ilirik (Baus 1995: 244, 246).¹⁴

Konačan slom južnapanonskog crkvenog ustroja u 6. stoljeću

Nadiranjem Huna u tridesetim i četrdesetim godinama 5. stoljeća crkveni je ustroj u kasnoantičkoj Panoniji pretrpio udarac od kojeg se više nije oporavio. Sirmijski je biskup bio prinuđen napustiti svoje sjelo pred hunskom navalom kojoj je 441. godine Sirmij pao plijenom (Gračanin 2005: 32-33, 2006a: 61-63). To je pak značilo da je tamošnja vjerska zajednica u formalnopravnom smislu prestala funkcionirati, iako se obdržavanje kršćanskog kulta bez sumnje nastavilo, jer je dio kristijaniziranog stanovništva ostao. Vjerojatno je nakon toga salonitanski biskup preuzeo prvenstvo u cijeloj Panonskoj dijecezi, dakle, i nad biskupijama u Drugoj Panoniji. Hunsku je vladavinu u južnoj Panoniji u drugoj polo-

¹¹ *Gesta conc. Aquil.* 16. Također i Bratož 1986: 373, bilj. 61, 1987: 156, 175, bilj. 56, Duval 1985: 373-374, Zeiller 1947: 673.

¹² Panonska dijeceza (*dioecesis Pannoniarum*), poznata i kao Zapadni Ilirik (*Illyricum occidentale*), obuhvaćala je sve četiri panonske pokrajine (Prvu i Drugu Panoniju, Panoniju Saviju i Valeriju), dvije noričke pokrajine (Kopneni i Obalni Norik) i pokrajinu Dalmaciju, a bila je dio Prefekture Ilirika, Italije i Afrike (*praefectura praetorio Illyrici Italiae et Africae*). Tijekom 4. stoljeća Ilirik je prigodice bio odijeljen od Prefekture Ilirika, Italije i Afrike i podvrgnut zasebnom prefektu pa je tada Sirmij bio i njegovo sjedište (u tom slučaju nije bio imenovan *vicarius* odnosno načelnik Panonske dijeceze). Ovu Iliričku prefekturu ne smije se pomiješati s kasnijom Iliričkom prefekturom (*praefectura praetorio per Illyricum*), nazivanom i Istočni Ilirik (*Illyricum orientale*), koja je bila dio Istočnog Rimskog Carstva, a nastala je odjeljivanjem od nekadašnje jedinstvene (velike) Iliričke prefekture. Doduše, Sirmij je od 437. do 441. godine, nakon što je vrhovništvo nad Panonijom prešlo sa Zapadnog na Istočno Carstvo, bio i središte istočnorimske Iliričke prefekture.

¹³ Zeiller 1918: 134-135, 1927: 326-332 je izrazio mišljenje da je papa salonitanskog biskupa postavio za vikara Zapadnog Ilirika, nakon što je u Tesaloniki već bio ustanovljen vikarijat za Istočni Ilirik, a u Arelatu (Arles) za Galsku prefekturu. Bratož 2011: 218-219 ističe da je sirmijski biskup 437. godine izgubio metropolitisku vlast nad onim pokrajinama Zapadnog Ilirika koje su ostale u zapadnoj polovici Carstva, ubrajajući u njih i Dalmaciju, iako je možda i ona bila pripala Istočnom Carstvu (o tome usp. Gračanin 2005: 29 i bilj. 56, 2006a: 54-58). Musa 2008: 291-292 smatra da je metropolitiski položaj Salone posljedica "činjeničnog stanja" koje je postojalo već neko vrijeme.

¹⁴ Osnutak tesaloničkog vikarijata za pontifikata Inocenta I. zastupao je naročito snažno Greenslade 1945: 17-30. Prve naznake da je papinstvo uznastojalo uspostaviti svog predstavnika u Istočnom Iliriku u osobi tesaloničkog biskupa potječu iz pontifikata pape Siricija (384-399.). Usp. Norton 2007: 134-135.

vini 5. stoljeća zamijenilo gospodstvo germanskih naroda, prvenstveno Ostrogota i Gepida. Može se s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da u tom razdoblju nisu bile popunjavane biskupske stolice. Ni inače u Sisciji, Cibalama, Mursi i Joviji Botivo nije poznat nijedan biskup iz prve polovice 5. stoljeća, izuzevši anonimnog prvosvećenika iz Sirmija koji je završio kao bjegunac. Ipak, južnopanonska Crkva nije sasvim izgubila na životnosti, što pokazuje prilike na početku 6. stoljeća.

Sazivanje dvaju koncila u dalmatinskom središtu Saloni početkom 6. stoljeća, 530. i 533. godine, svjedoči da crkvena organizacija u južnoj Panoniji nije dokraja ugasla. Štoviše, moguće je da upravo iz tog vremena potječe ranokršćanska bazilika s odvojenom zgradom krstionice, čiji su ostaci otkriveni uz današnju crkvu Svete Majke Božje Gorske iznad Lobra.¹⁵ Sačuvana akta tih crkvenih sabora donose i imena dvojice siscijskih biskupa koji su sudjelovali u koncilskom radu, Ivana i Konstantina (Bratož 1986: 377-378, 1987: 159, 182-183, Kuntić-Makvić 1997: 85, Katičić 1998: 106).¹⁶ Vrijedi istaknuti da se u popisu prelata nazočnih na oba koncila siscijskom biskupu dosljedno pridjeljuje visoko četvrto mjesto, nakon salonitanskog, jaderskog i rapskog prvosvećenika, što svjedoči o priličnom ugledu Siscijske crkve unutar Salonitanske metropolije.¹⁷ Smjena na biskupskoj stolici u Sisciji morala se očito zbiti poslije 530, a prije 533. godine, ali se ne može točno odrediti koliko su oba biskupa provela na dužnosti. Ipak, valja pretpostaviti da je Ivan postao biskupom zahvaljujući nastojanjima ostrogotskog kralja Teoderika Velikog (474-526) da ulije nov život oblastima južne Panonije,¹⁸ dok je Konstantin jamačno ostao u svom sijelu i poslije konačnog sloma ostrogotske vlasti u Dalmaciji i Panoniji Saviji 537. godine. Obično se smatra da je čvrsta povezanost Siscijske i Salonitanske crkve bila posljedica rasapa crkvenog ustroja u Panoniji zbog čega se biskupija u Sisciji radije oslonila na crkvu u Dalmaciji nego na Akvileju (Bratož 1986: 378, 1987: 159, 1990: 9-10). Međutim, mnogo veću je ulogu u tomu zasigurno odigrala okolnost da je salonitanski metropolit, kako se čini, još od prve polovine 5. stoljeća preuzeo nadležnost nad južnopanonskim pokrajinama.¹⁹ Ne smije se smetnuti s uma ni da su Panonija i Dalmacija bile dio starog Ilirika iz ranoga doba Carstva (Kuntić-Makvić 1997: 79), dok je Akvileja uvijek pripadala Italiji pa je oslanjanje Siscije na Akvileju već i zbog toga bilo manje vjerojatno. Povezanosti Siscijske i Salonitanske crkve moglo je pogodovati i upravno združivanje Panonije Savije i Dalmacije pod Ostrogotima.²⁰ Administrativno spajanje obiju pokrajina moglo je biti dodatno potaknuto njihovim crkvenopravnim vezama.

Štutnja akata salonitanskih koncila o biskupijama u nekadašnjoj Drugoj Panoniji (u ostrogotsko je vrijeme veći dio te pokrajine ustrojen u Sirmijsku Panoniju, *Pannonia Sirmiensis*) pokazuje težinu stanja u koje su zapale južnopanonske kršćanske zajednice. Ovaj je nedostatak Istočno Rimsko Carstvo uznastojalo nadomjestiti osnutkom biskupije u Basijani (*Bassianae*, Donji Petrovci). O tome svjedoči ukaz cara Justinijana I. (527-565) od 14. travnja 535. kojim su metropolitu Justinijane Prime (*Iustiniana Prima*, Caričin Grad kod

¹⁵ Usp. Filipec, Šiša Vivek 2004: 96-98, Filipec 2007: 416. Bazilika je preliminarno datirana u 5. ili 6. stoljeće.

¹⁶ O zaključcima salonitanskih crkvenih sabora i ulozi salonitanskog metropolita Honorija vidi Kuntić-Makvić 1998: 998-1001, uz Basić 2009a: 59-64. Opreznije treba pristupiti analizi saborskih akta koju nudi Škegro 2009: 192-199. Prijevod akata donose Dodig, Škegro 2008: 13-22.

¹⁷ Za popis nazočnih prelata usp. Basić 2009a: 65, 2009b: 51.

¹⁸ Usp. Gračanin 2006b: 109-111.

¹⁹ Usp. također i Buzov 1999: 254.

²⁰ S tim u vezi vidi Gračanin 2006b: 109-110.

Leskovca u Srbiji) u crkvenom pogledu podvrgnute pokrajine Kopnena i Obalna Dakija, Prva Mezija, Dardanija, Prevalitana i Druga Makedonija te dio Druge Panonije oko grada Basijane.²¹ Tako je Basijanska biskupija postala nadležna za odsječak Druge Panonije koji je Istočnom Carstvu pripao sporazumom s Ostrogotima 510. godine.²² Prema nekim istraživačima, podatku ne bi trebalo pridavati preveliku važnost jer je malo vjerojatno da je Justinijan obnovio crkvenu organizaciju u panonskim pokrajinama (Bratož 1986: 378, bilj. 82, 1987: 183, bilj. 76). Međutim, caru je nesumnjivo bilo stalo da očuvani prostor u južnoj Panoniji što čvršće uklopi u vojnu, civilnu i crkvenu upravu Carstva, a to je uistinu mogao postići utemeljenjem novog biskupskog sjela između 527. i 535. godine. Napokon, i Sirmij i Cibale i Mursa ostali su do 535. godine izvan dohvata carske vlasti. Slom Sirmijske biskupije uvelike je uvjetovao ustrojavanje Justinijanoprimske metropolije (Bratož 1986: 378, 1987: 159, Pietri 1984: 48-49). Biskupi su od Anastazija I, a napose od Justinijana I, morali na sebe preuzeti sve više upravnih dužnosti u gradskim općinama, budući da gradska vijeća više nisu bila funkcionalna (Liebeschuetz 2001: 154-155). Tako je osnutak nove biskupije u Drugoj Panoniji trebao ojačati i upravno uređenje tamošnjih oblasti. Nedvojbeno je i siscijski biskup Konstantin, naročito kad je Panonija Savija ponovno potpala pod Carstvo, postao odgovoran za rad siscijske gradske uprave (u ostrogotsko vrijeme je uprava stajala pod nadzorom ostrogotskih vojnih vlasti).

Ostrogoti i Gepidi su se, pak, sa svoje strane pobrinuli za funkcioniranje arijanske crkve, budući da su bili sljedbenici arijanstva. Iako je napušteno mišljenje da bi srebrna žlica, pronađena na sisačkom tlu, bila ostrogotski kulturni predmet korišten u euharistijske svrhe,²³ to ne isključuje utemeljenost pretpostavke da je u Sisciji organizirano djelovala arijanska crkva. Kako je grad bio pokrajinsko središte, u njemu su bile stacionirane znatnije ostrogotske vojne snage pod gotskim komesom (*comes Gothorum*), koje su morale moći zadovoljiti svoje vjerske potrebe. Osim toga, kad su Gepidi 536. godine obnovili sirmijsko kraljevstvo²⁴ u Sirmiju je stolovao i gepidski arijanski biskup.²⁵ Arijanska crkva je pod Ostrogotima i Gepidima uživala povlašten položaj jer se oslanjala na podršku službenih vlasti, ali je i nearijansko bogoštovlje bilo dopušteno, napose u Ostrogotskom Kraljevstvu, kako bi se zadovoljile vjerske potrebe domaćeg, romaniziranog stanovništva. Nije se moglo očekivati da Ostrogoti, a još manje Gepidi, potiču jačanje nearijanske crkvene organizacije, osobito tijekom sukoba s Carstvom kada nije bila izgledna dobra suradnja s pravovjernim biskupima. Tako je poslije novoga gepidskog osvajanja ugasnula Basijanska biskupija. U dopunskom Justinijanovom ukazu iz 545. godine, kojim je metropolija Justinijana Prima ustrojena u zaseban vikarijat i podvrgnuta papi, navedena je kao dio njezine jurisdikcije, uz Kopnenu i Obalnu Dakiju, Prevalitanu, Dardaniju i Prvu Meziju, i Panonija, ali bez bližeg određenja kao u ukazu iz 535. godine.

²¹ *Nov. Iust.* 11. Usp. i Bratož 2011: 225-226.

²² O sporazumu usp. Gračanin 2006b: 109.

²³ Migotti 2011: 63-64. Doduše, pozivajući se na činjenicu da na prostoru Siscijske biskupije nisu pronađena sigurna svjedočanstva "gotskoga kršćanstva", Migotti je uopće nesklona mogućnosti da je u Sisciji organizirano djelovala arijanska crkva, iako je to s obzirom na važnost Siscije i nazočnost ostrogotske vojne posade izgledno. Buzov 2004: 464 doima se da i dalje naginje mišljenju kako je predmetna srebrna žlica ostrogotsko kulturno dobro (vidi i Gračanin 2008, 74-75). O samoj žlici usp. Simoni 1988: 81-82.

²⁴ Usp. Gračanin 2007: 28-30.

²⁵ Iz vrela je poznat biskup Trazarik koji je 567. godine prebjegao Istočnim Rimljanima (usp. Gračanin 2007: 44-45).

Ovo ne znači samo da je Carstvo izgubilo kontrolu nad preostalim dijelom Druge Panonije, nego i da Basijanska biskupija tada više nije postojala. Nije obnovljena ni kad se Carstvo 551. godine opet domoglo ove oblasti (Gračanin 2007: 41-42), što upućuje koliko je Basijana u međuvremenu bila propala. Čim je 567. godine oborena gepidska država, Istočno je Carstvo zaposjelo Sirmij,²⁶ a potom, kako se misli, uspostavilo i pravovjernu crkvenu organizaciju u osobi sirmijskog biskupa Sebastijana.²⁷ Vjerojatno je to bilo moguće zahvaljujući i dotadašnjemu djelovanju arijanske crkve koja je održavala crkve radi vlastitih kulturnih potreba. No, opće prilike u južnoj Panoniji nisu bile nimalo povoljne. Cibalsko, kao i mursijsko te jovijsko, sijelo već odavno je bilo upražnjeno, a po svojoj prilici nakon smrti biskupa Konstantina (možda oko sredine 6. stoljeća) nije više bila popunjena niti siscijska biskupska stolica. Na kraju krajeva, i sirmijski je biskup morao bježati pred navalom Avara koji su 582. godine osvojili grad. Nije pomoglo ni što su njegovi sugrađani preporučivali Bogu spas grada, o čemu upečatljivo svjedoči glasoviti grčki natpis na opeki pronađenoj u Sirmiju: *Kriste Gospode. Pomozi gradu, odbij Avarina i čuvaj Romaniju* (= Rimsko Carstvo) *i onoga koji je ovo napisao. Amen.*²⁸ Bijeg biskupa Sebastijana tako je i simbolički označio konačan slom crkvene organizacije u južnoj Panoniji.

Zaključna razmatranja

Crkvena organizacija u južnoj Panoniji je od kraja 4. stoljeća počela trpjeti udarce od kojih se više nije bila kadra oporaviti. Do sredine 5. stoljeća propadanje crkvenog ustroja poprimilo je šire razmjere, a prvi je vrhunac doživjelo bijegom sirmijskog biskupa pred navalom Atilinih Huna 441. godine. U tom su trenutku vjerojatno već neko vrijeme upražnjena ostala biskupska sijela u južnoj Panoniji, cibalsko, mursijsko, siscijsko i, ako je pretpostavka točna, jovijsko. S time je u skladu činjenica da nikakvi izvori ne spominju tamošnje biskupe. Bila je to i posljedica dalekosežnog slabljenja urbanih struktura na koje se crkvena organizacija nužno oslanjala i znatnog odljeva stanovništva pred nesigurnom svakidašnjicom i još nesigurnijom budućnošću, kad ni carska ni pokrajinska vlast više nisu bile u stanju donijeti prijeko potrebnu sigurnost. To nikako ne znači da su tamošnje kršćanske zajednice odumrle ili nestale, međutim, više se nije mogao održavati stabilan crkvenoupravni ustroj. Usljed toga na ove se krajeve i protegnula jurisdikcija metropolita iz manje ugroženih oblasti. Time se može dodatno objasniti širenje nadležnosti salonitanskog biskupa na savsko-dravsko-dunavsko međurječje. Ta se povezanost, za zapadni dio ovoga prostora, održala i u ostrogotskom razdoblju u prvoj polovici 6. stoljeća, budući da su siscijski biskupi sudjelovali na salonitanskim crkvenim saborima. Ovo upućuje na stanovit preporod crkvene organizacije, omogućen stabilizacijom političkih prilika i većom brigom središnjih vlasti oko uređenja unutarnjeg stanja. Nakon što je Carstvo 535. godine Ostrogotima preotelo Sirmij i okolno područje, tamošnjoj su crkvenoj organizaciji ulivene nove snage, što se ogledalo u osnutku nove biskupije, basijanske, premda se pokušaj pokazao kratkotrajnim. Obnovu Sirmijske biskupije vjerojatno se nije stiglo provesti, budući da su gradom već 536. godine zagospodarili Gepidi. Car Justinijan I. je 545. godine formalno podredio prostor čitave

---

²⁶ Usp. Gračanin 2007: 43-45.

²⁷ U dostupnim vrelima nigdje se ne navodi eksplicitno da je Sebastijan bio sirmijski biskup, no to je potpuno plauzibilna pretpostavka. Za raspravu o njemu usp. Popović 1975: 91-110 (=2003a: 265-278).

²⁸ Za tekst natpisa i njegovu analizu usp. Noll 1989: 139-145. Hrvatski prijevod prema Šišić 1925: 223.

Panonije justinijanopriskom metropolitu, što bi značilo da je i siscijski biskup sada dobio novog metropolita, međutim u stvarnosti taj je carev potez malo značio s obzirom na opće političke prilike. Tek 567. godine Sirmij je iznova dospio u posjed Carstva i tada je po svemu sudeći nanovo ustoličen pravovjerni prvosvećenik u osobi biskupa Sebastijana. Dotad je siscijsko sjelo vjerojatno opet bilo upražnjeno smrću biskupa Konstantina. Tada Carstvo nije imalo stvarne snage bitnije pridonijeti održavanju crkvenog ustroja u nekadašnjoj Panoniji Saviji, osobito ima li se na umu da su panonske oblasti već prije postupno prepuštane Langobardima kako bi bili protuteža Gepidima. Završni udarac crkvenoj organizaciji nanijeli su Avari i Slaveni koji su u sedamdesetim i osamdesetim godinama 6. stoljeća zavladaali savsko-dravsko-dunavskim međurječjem. Odlazak sirmijskog biskupa 582. godine padom grada pod avarsku vlast označio je drugi, konačan vrhunac propadanja crkvenog ustroja u južnoj Panoniji u kasnoantičkom dobu. Premda kršćanstvo nije iščeznulo s ovih prostora, bilo je svedeno na male, izolirane zajednice koje su s vremenom počele njegovati vlastite oblike kulta, zadržavši tek rudimentarne elemente crkvene organizacije.

Bibliografija

Kratice

<i>AAAd</i>	<i>Antichità altoadriatiche</i> , Trst
<i>AAntH</i>	<i>Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budimpešta
<i>ArchAdr</i>	<i>Archaeologia Adriatica</i> , Zadar
<i>ArchÉrt</i>	<i>Archaeológiai Értesítő</i> , Budimpešta
<i>AÖAW</i>	<i>Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse</i> , Beč
<i>AV</i>	<i>Arheološki vestnik</i> , Ljubljana
<i>BAR</i>	<i>British Archaeological Reports</i> , Oxford
<i>BS</i>	<i>Byzantinoslavica</i> , Prag
<i>CKD</i>	<i>Crkvena kulturna dobra</i> , Zagreb
<i>CSEL</i>	<i>Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum</i> , Beč
<i>HAG</i>	<i>Hrvatski arheološki godišnjak</i> , Zagreb
<i>HAM</i>	<i>Hortus Artium Medievalium</i> , Zagreb - Motovun
<i>JÖAI</i>	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts</i> , Beč
<i>JTS</i>	<i>Journal of Theological Studies</i> , Oxford
<i>MB</i>	<i>Miscellanea Bulgarica</i> , Beč
<i>OrChrP</i>	<i>Orientalia Christiana Periodica</i> , Rim
<i>PdZ</i>	<i>Podravski zbornik</i> , Koprivnica
<i>RE</i>	<i>Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , August Friedrich Pauly, Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, Kurt Witte, Karl Mittelhaus, Konrat Ziegler, Hans Gärtner (ur.), Stuttgart; München
<i>REÁ</i>	<i>Revue des études augustiniennes</i> , Pariz
<i>RH</i>	<i>Revue historique</i> , Zagreb
<i>RZZRVž</i>	<i>Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin</i> , Varaždin
<i>SSlav</i>	<i>Scrinia Slavonica</i> , Slavonski Brod

VAMZ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, III. serija
 ZČ *Zgodovinski časopis*, Ljubljana

Izvori

- Gesta conc. Aquil.* *Gesta concilii Aquileienseis*, u: *Gesta episcoporum Aquileiae adversum haereticos Arrianos*, prir. Michaela Zelzer, [CSEL 82.3], Beč, 1982, 316-368
- Itin. Ant.* *Itinerarium Antonini*, u: *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, prir. Moritz Eudard Pinder, Gustav Parthey, Berlin 1848; *Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, prir. Otto Cuntz, Leipzig, 1929. (pretisak Stuttgart 1990)
- Itin. Hieros.* *Itinerarium Hierosolymitanum*, u: *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, prir. Moritz Eudard Pinder, Gustav Parthey, Berlin 1848; *Itineraria Romana I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, prir. Otto Cuntz, Leipzig, 1929. (pretisak Stuttgart 1990)
- IA* *Inscriptiones Aquileiae I-III*, prir. Giovanni Battista Brusin, Udine, 1991-1993.
- ILCV* *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres I-III*, prir. Charles Diehl, Berlin 1924-1931, IV: *Supplementum*, prir. Jacques Moreau, Henri Irénée Marrou, Berlin, 1967.
- Not. Dign. Occ.* *Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus Occidentis*, u: *Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, prir. Otto Seeck, Berlin 1876. (pretisak Frankfurt 1962); *Notitia Dignitatum*, prir. Robert Ireland, Stuttgart – Leipzig, 1999.
- Nov. Iust.* *Iustinianus, Novellae*, prir. Rudolf Schöll, Georg Kroll, [Corpus iuris civilis III], Berlin, 1904.
- Tab. Peut.* *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324 I-II*, prir. Ekkehard Weber, Graz, 1976.

Literatura

- Balen, Šimek 2011 J. Balen, M. Šimek: *Arheologija varaždinskog kraja i srednjeg Podravlja. Znanstveni skup Varaždin, 2010. god.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 28], Zagreb, 2011.
- Barton 1975 P. Friedrich Barton: *1800 Jahre Christentum in Österreich und Südostmitteleuropa. Eine Einführung in seine Geschichte I: Die Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa bis 788*, [Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, Erste Reihe], Beč – Köln – Graz, 1975.
- Basić 2009a I. Basić: “Pristupna razmatranja uz popise biskupâ Zapadnog Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine”, *Tusculum* 2 (2009), 59-69.
- Basić 2009b I. Basić: “*Ecclesia Scardonitana* – stanje i problemi istraživanja skardonске ranokršćanske crkve / *Ecclesia Scardonitana*. Stato della ricerca e

- problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona”, u Kuntić-Makvić 2009: 43-89.
- Baus 1995 K. Baus: “Nutarnji crkveni život između Niceje i Kalcedona”, u Jedin 1995: 173-402.
- Boshof, Wolff 1994 E. Boshof, H. Wolff: *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins II. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Beč, 1994.
- Bratož 1983 R. Bratož: “Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejom”, *ZČ* 37 (1983), 259-272.
- Bratož 1986 R. Bratož: “Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. Kratak oris”, *ZČ* 40 (1986), 363-395.
- Bratož 1987 R. Bratož: “Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkan-Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert)”, u Gjuzelev, Pillingner 1987: 149-196
- Bratož 1990 R. Bratož: “Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen”, *Klio* 72 (1990), 508-550.
- Bratož 1996 R. Bratož (ur.): *Westillyricum und Nordostitalien in der spätromischen Zeit – Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*, [Situla 34], Ljubljana, 1996.
- Bratož 1996a R. Bratož: “Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert”, u Bratož 1996: 299-366.
- Bratož 2000 R. Bratož: “La chiesa aquileiese e i barbari (V-VII sec.)”, u Tavano – Bergamini – Cavazza 2000: 101-149.
- Bratož 2003 R. Bratož: “Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379-568)”, u Cuscito 2003: 477-527.
- Bratož 2011 R. Bratož: “Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen”, u Heinrich-Tamáska 2011: 211-248.
- Brennecke 1984 H. C. Brennecke: *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II. Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337-361)*, Berlin – New York, 1984.
- Buzov 1999 M. Buzov: “Sisačka biskupija u svjetlu pisanih i arheoloških izvora (Prilog proučavanju arheološke topografije biskupskoga grada Siska)”, *Tkalčić* 3 (1999), 245-271.
- Buzov 2004 M. Buzov: “Problem povijesnog kontinuiteta i diskontinuiteta u Sisciji”, u Pelc 2004: 463-468.
- Cambi - Marin 1998 N. Cambi – E. Marin (ur.): *L'Époque de Justinien et les problèmes de VIe et VIIe siècles. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju II*, [Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, supl. vol. 87-89], Vatikan – Split, 1998.
- Cedilnik 2004 A. Cedilnik: *Ilirik med Konstantinom Velikom in Teodozijem Velikom. Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata, Sozomena, Teodereta in Filostorgija*, [Thesaurus memoriae, Dissertationes 3], Ljubljana, 2004.
- Cuscito 2003 G. Cuscito (ur.): *Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo. Storia – amministrazione – società*, [AAAd 54], Trieste, 2003.
- Damjanović 2011 D. Damjanović: “Povijesna pozadina arijanskog krivovjerja u Sirmijskoj metropoliji”, *Diacovensia* 28/1 (2011), 63-74.

- Demo 1994 Ž. Demo (ur.): *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, [Katalog izložbe], Zagreb, 1994.
- Dimitrijević, Kovačević, Vinski 1978 D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13-16. decembra 1976*, Novi Sad, 1978.
- Dodig, Škegro 2008 R. Dodig, A. Škegro: "Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni", *Povijesni prilozi* 35 (2008), 9-23.
- Dukić, Kovačić, Višić-Ljubić 2008 J. Dukić, S. Kovačić, E. Višić-Ljubić: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14-15. svibnja 2004*, [Biblioteka Crkve u svijetu 43], Split, 2008.
- Duval 1985 Y.-M. Duval: *Aquilee et Sirmium durant la crise arienne (325-400), u Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico. Atti della XIV settimana di studi aquileiesi, 23-29 aprile 1983 II*, [AAAd 26], Udine, 1985, 331-379.
- Duval 1998 Y.-M. Duval: *L'extirpation de l'Arianisme en Italie du Nord et en Occident*, Aldershot – Brookfield – Singapore – Sidney, 1998.
- Egger 1924 R. Egger: "Historisch-epigraphische Studien in Venezien. Amantius, Bischof von Iovia", *JÖAI* 21-22 (1922- 1924), Beiblatt, 309-344 (= Egger 1962: 45-69).
- Egger 1962 R. Egger: *Römische Antike und frühes Christentum. Ausgewählte Schriften von Rudolf Egger zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Artur Betz, Gotbert Moro (ur.), Band I, Klagenfurt, 1962.
- Filipec 2007 K. Filipec: "10 Jahre archäologischer Grabung in Lobar (1998-2007)", *HAM* 13/2 (2007), 411-422.
- Filipec, Šiša Vivek 2004 K. Filipec, M. Šiša Vivek: "Lobar – Majka Božja Gorska", *HAG* 1 (2004), 96-98.
- Fitz 1983 J. Fitz: *L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain*, [Collection Latomus 181], Bruxelles, 1983.
- Fitz 1994 J. Fitz: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit III*, Budimpešta, 1994.
- Gabričević 1987 B. Gabričević: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987.
- Gabričević 1987a B. Gabričević: *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*, u Gabričević 1987: 278-314.
- Gáspár 2002 D. Gáspár: *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian Finds and sites from Hungary*, [BAR International Series 1010], Oxford, 2002.
- Gjuzelev, Pillinger 1987 V. Gjuzelev, R. Pillinger (ur.): *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkaninsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, [MB 5], Beč, 1987.
- Gračanin 2005 H. Gračanin: "Huni i južna Panonija", *SSlav* 5 (2005), 9-47.
- Gračanin 2006a H. Gračanin: "The Huns and South Pannonia", *BS* 64 (2006), 29-76.
- Gračanin 2006b H. Gračanin: "Goti i južna Panonija", *SSlav* 6 (2006), 83-126.
- Gračanin 2007 H. Gračanin: "Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija", *SSlav* 7 (2007), 7-64.
- Gračanin 2008 H. Gračanin: "Kršćanstvo i Crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI.- XI. st.)", *CKD* 6 (2008), 70-84.

- Gračanin 2010 H. Gračanin: "Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji", *SSlav* 10 (2010), 9-69.
- Graf 1936 A. Graf: *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, [Dissertationes Pannonicae I/5], Budimpešta 1936.
- Greenslade 1945 S. L. Greenslade: "The Illyrian Churches and the Vicariate of Thessalonica", *JTS* 46 (1945), 17-30.
- Heinrich-Tamáška 2011 O. Heinrich-Tamáška (ur.), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, [Castellum Pannonicum Pelsonense, sv. 2], Budimpešta – Leipzig – Keszthely – Rahden Westf, 2011.
- Jarak 1994 M. Jarak: *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, u Demo 1994: 17-39.
- Jedin 1995 H. Jedin (ur.): *Velika povijest Crkve* II, [Volumina theologica; sv. 19], Zagreb, 1995.
- Katičić 1998 R. Katičić: *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, [Biblioteka Theoria], Zagreb, 1998.
- Kolarić 2004 J. Kolarić: *Povijest kršćanstva u Hrvata I: Katolička crkva*, Zagreb 2004.
- Kovačević 1978 J. Kovačević: "Esquisse d'une étude sur les rapports entre la population de l'Empire et les 'barbares' aux IVe – VIe s. (La valeur de quelques sources écrites)", u Dimitrijević, Kovačević, Vinski 1978: 9-32.
- Kuntić-Makvić 1997 B. Kuntić-Makvić: "Grčka i rimska starina", u Supićić 1997: 73-91.
- Kuntić-Makvić 1998 B. Kuntić-Makvić: "Honorius iunior, Salonitanae vrbis episcopvs. Essai sur la Dalmatie de son temps", u Cambi – Marin 1994: 997-1002.
- Kuntić-Makvić 2009 B. Kuntić Makvić (ur.): *Studia Varvarina* I, Zagreb – Motovun, 2009.
- Lengyel, Radan 1980 A. Lengyel, G. T. B. Radan (ur.): *The Archaeology of Roman Pannonia*, Lexington – Budimpešta, 1980.
- Liebeschuetz 2001 J. H. W. G. Liebeschuetz: *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.
- Lotter 2003 F. Lotter u suradnji s R. Bratožom i H. Castritiusom: *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375-600)*, Berlin – New York, 2003.
- Meslin 1967 M. Meslin: *Les Ariens d'Occident 335-430*, Pariz, 1967.
- Migotti 1994 B. Migotti: "Arheološka grada iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj", u Demo 1994: 41-67.
- Migotti 1997 B. Migotti: *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*, [BAR International Series 684], Oxford, 1997.
- Migotti 2002 B. Migotti: "Early Christianity in Aquae Iasae (Varaždinske Toplice) and Iovia (Ludbreg) in Pannonia Savia", u Müller 2002: 51-66.
- Migotti 2011 B. Migotti: "Prostor ranokršćanske biskupije Siscije i njegova arheološka ostavština", u Tepert, Jurić 2011: 37-68.
- Momigliano 1963 A. Momigliano (ur.): *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 1963.
- Mócsy 1962 A. Mócsy: *RE* S IX, Stuttgart 1962, 515-776, s. v. *Pannonia*
- Mócsy 1974 A. Mócsy: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974.

- Müller 2002 R. Müller (ur.): *Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend. Internationale Tagung im Balaton Museum in Keszthely vom 6. bis 9. November 2000*, [Zalai múzeum 11], Zalaegerszeg, 2002.
- Musa 2008 I. Musa: "Pitanje metropolitanskog, vikarijatskog i nad-biskupskog položaja Salonitanske crkve", u Dukić, Kovačić, Višić-Ljubić 2008: 289-298.
- Nagy 1971 T. Nagy: "The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph", *AAntH* 19 (1971), 299-345.
- Noll 1989 R. Noll: "Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historische Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.)", *AÖAW* 126 (1989), 139-154.
- Norton 2007 P. Norton: *Episcopal Elections 250–600. Hierarchy and Popular Will in Late Antiquity*, Oxford, 2007.
- Pavić 1891 M. Pavić: *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Đakovo, 1891.
- Pelc 2004 M. Pelc: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb, 2004.
- Pietri 1984 C. Pietri: "La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'église de Rome (V^e-VIe siècles)", u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, [Collection de l'École française de Rome 77], Rim, 1984, 21-62.
- Pleše 2011 T. Pleše: "Iovia – Botivo (Ludbreg): prilog poznavanju koz rezultate arheoloških istraživanja 2008. - 2010. god.", u Balen, Šimek 2011: 177-197.
- Popović 1975 V. Popović: "Le dernier évêque de Sirmium", *REÁ* 21 (1975), 91-110. (= Popović 2003: 265-278)
- Popović 2003 V. Popović: *Sirmium, grad careva i mučenika (Sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma)*, Sremska Mitrovica, 2003.
- Popović 2003a V. Popović: "Poslednji episkop Sirmijuma", u Popović 2003: 265-278.
- Roldanus 2006 J. Roldanus: *The Church in the Age of Constantine. The theological challenges*, London – New York, 2006.
- Simonetti 1975 M. Simonetti: *La crisi ariana nel IV secolo*, Rim, 1975.
- Simoni 1988 K. Simoni: "Srebrna žlica iz Siska", *VAMZ* III/21 (1988), 79-86.
- Soproni 1974 S. Soproni: "Die spätrömische Festung von Jovia", *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia 1972*, Bukurešt – Köln – Beč, 1974, 181-186.
- Straub 1982 D. Straub (ur.): *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, [Katalog Ausstellung Enns], Linz, 1982.
- Supićić 1997 I. Supićić (ur.): *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost I: Srednji vijek (VII - XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, Zagreb, 1997.
- Šiša Wiewegh 2004 M. Šiša Wiewegh: "Iovia Botivo", *PdZ* 30 (2004), 297-314.
- Šišić 1925 F. Šišić: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925.
- Škegro 2009 A. Škegro: "Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza", *ArchAdr* 3 (2009), 191-204.
- Tavano, Bergamini, Cavazza 2000 S. Tavano, G. Bergamini, S. Cavazza (ur.): *Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio (Udine 21-23 ottobre 1999)*, Udine, 2000.
- Tepert, Jurić 2011 D. Tepert, S. Jurić (ur.): *Antiquam fidem. Radovi sa znanstvenog skupa Sisak, 3.-5. prosinca 2010*, [Hrvatska povjesnica 7], Zagreb, 2011.
- Thomas 1980 E. B. Thomas: "Religion", u Lengyel, Radan 1980: 177-206.

- Thomas 1982 E. B. Thomas: "Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde", u Straub 1982: 255-293.
- Thompson 1963 E. A. Thompson: "Christianity and the Northern Barbarians", u Momigliano 1963: 56-78.
- Tóth 1988 E. Tóth: "Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981-1986. Eredmények és vitás kérdések [Vorbericht über Ausgrabungen der Festung und des Gräberfeldes von Alsóhetény 1981-1986. Ergebnisse und umstrittene Fragen]", *ArchÉrt* 114-115 (1987-1988), 22-61.
- Tóth 1994 E. Tóth: "Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen", u Boshof, Wolff 1994: 241-272.
- Vikić-Belančić 1978 B. Vikić-Belančić: "Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj", *AV* 29 (1978), 588-606.
- Vikić-Belančić 1998 B. Vikić-Belančić: "Antičko nasljeđe Ludbrega", *RZZRVž* 10-11 (1998), 477-494.
- Wolfram 1990 H. Wolfram: *Die Goten: von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München, 31990.
- Zeiller 1906 J. Zeiller: *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Pariz, 1906.
- Zeiller 1918 J. Zeiller: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Pariz, 1918.
- Zeiller 1927 J. Zeiller: "Une ébauche de vicariat pontifical sous le pape Zosime", *RH* 155 (1927), 326-332.
- Zeiller 1947 J. Zeiller: "Sur l'ancien évêché de Sirmum", *OrChrP* 13 (1947), 671-674.
- Žderić 2003 A. Žderić: "Suton antike u svjetlu arijanskog krivovjerja", *Diadora* 21 (2003), 121-182.

Ecclesiastical Organization in Late Antique South Pannonia

Summary

The paper offers a survey of the development of ecclesiastical organization in two South Pannonian provinces of Pannonia Savia and Pannonia Secunda from the late 4th to the late 6th centuries AD. Special attention is given to the question of the existence of bishopric of Iovia in Pannonia Savia as well as to the establishment of the bishopric of Bassianae in Pannonia Secunda (i.e. the Sirmian Pannonia). The adverse conditions which befell the Christian communities in South Pannonia after the disintegration of the Roman system of government are also outlined. The problem of expansion of the Salonitan archbishop's jurisdiction into the South Pannonian provinces and at the expense of the Sirmian metropolitan's authority is also tackled. With regard to the state of ecclesiastical organization in South Pannonia in the 6th century the mention of two Siscian bishops at two provincial councils in Salona is also important, because it shows that the Church in the Western Illyricum was still sufficiently vital. This period also witnessed the renewed activity of the Arian church, because the new Pannonian masters (the Ostrogoths and Gepids) were adherents of Arianism. The most obvious indication of the breakdown of ecclesiastical organization is the escape of bishops, because, as prescribed by the canon law, they were not allowed to quit arbitrarily their seats, i.e., leave their religious communities to their fate. The permanent departure of the Sirmian bishop Sebastianus in 582 thus

marked symbolically, too, the collapse of ecclesiastical organization in the region between the rivers Sava, Drava and Danube.

From the late 4th century AD, the South Pannonian ecclesiastical organization began to suffer blows from which it was not able to recover. By the mid-5th century AD, the decline of church organization was evident on a wider scale, and it reached its first climax with the Sirmian bishop's escape in the wake of the onslaught of Attila's Huns in 441. At that moment, the other South Pannonia diocesan seats at Cibalae, Mursa, Siscia, and, if the hypothesis of its existence is correct, Iovia Botivum had been probably vacant for some time, which may be concluded from the fact that there is no mention of their bishops in sources at all. This was also the result of the far-reaching decline of urban structures on which the ecclesiastical organization necessarily depended, and the significant outflow of local population escaping from the insecurity of everyday life and even more insecure future under conditions where neither imperial nor the provincial authorities were no longer able to bring the necessary security. This does not mean in any way that the local Christian communities withered away or disappeared altogether. However, it was no longer possible to maintain the stable ecclesiastical administrative organization. Due to that, the jurisdiction of metropolitans from less exposed areas stretched to include these parts, which may additionally help to explain the expansion of the Salonitan archbishop's jurisdiction into the region between the rivers Sava, Drava and Danube. For the region's western part, this connection continued to exist both in the Ostrogothic and early Byzantine periods during the first half of the 6th century since the bishops of Siscia participated in the Salonitan Church councils (to be sure, in 545, the Emperor Justinian formally placed the entire Pannonia under the control of the archbishop of Iustiniana Prima, but this did not carry much weight in reality). This clearly points to a certain revival of church organization which was made possible by the stabilization of political circumstances and the central government's greater concern for improvement of local conditions. After the Empire recaptured Sirmium and the neighbouring area from the Ostrogoths in 535, the local ecclesiastical organization was fused with new energy, which was reflected in the establishment of a new bishopric, that of Bassianae, although this attempt only proved to be short-lived. For the re-establishment of the Sirmian bishopric there was probably not enough time since already in 536 the Gepids managed to get hold of the town. Sirmium only returned under the Empire's sway in 567, and then, as it seems, the Orthodox pontiff was re-installed there in the person of bishop Sebastianus. By that time the episcopal seat of Siscia had been again made vacant by the death of bishop Constantinus. The Empire had no longer any real strength to contribute significantly to the survival of church organization in the former province of Pannonia Savia. This is especially the truth if one bears in mind that the Pannonian territory had already been ceded to the Langobards as a counterbalance against the Gepids. The final blow to the church organization was inflicted by the Avars and Slavs who, in 570s and 580s, gained the control of the region between the Sava, Drava and Danube. The departure of the Sirmian bishop in 582 after the fall of the town to the Avars marked the second and last climax of the decline of ecclesiastical organization in the late antique South Pannonia. Although Christianity did not disappear from these parts, it was reduced to small isolated communities that with time started cultivating their own forms of Christian worship, maintaining only the rudimentary elements of church organization.

